

Inhoudsopgave

Afstemming	9
Woord vooraf	11
De wereld stond stil, maar zag die wereld Mandela's voornaamste inspiratiebron?	15
DEEL I Ubuntu	25
HOOFDSTUK I Ubu-ntu	27
1 <i>Terreinverkenning</i>	27
2 <i>Zijn en weten als geheel: filmische dynamiek</i>	32
3 <i>Homo loquens – homo agens</i>	34
HOOFDSTUK II Racisme – legitimatie voor verovering, onderdrukking en overheersing	39
1 <i>Inleiding</i>	39
2 <i>Aristoteles en zijn doorwerking</i>	41
3 <i>David Hume</i>	46
3.1 <i>Verlichtingskader</i>	46
3.2 <i>Hume – ambivalentie in filosofie</i>	47
4 <i>Immanuel Kant</i>	49
5 <i>Georg Wilhelm Friedrich Hegel – eurocentrisme ten top</i>	54
5.1 <i>Typering</i>	54
5.2 <i>Hegel's visie aangaande sub-Sahara Afrika</i>	55
5.3 <i>Kritiek van Mogobe Ramose op Hegel's visie</i>	56
6 <i>Conclusies – vooroordeel en onbegrip</i>	60
HOOFDSTUK III Het Panta Rhei van ubuntu	65
1 <i>Stromen of vast stellen</i>	65
2 <i>Horen en zien vergaan</i>	67
3 <i>Sprekend de mens</i>	72
4 <i>Umuntu ngumuntu ngabantu</i>	75
Intermezzo – over de schoonheid	77

HOOFDSTUK IV Medische zorg geïnspireerd door <i>ubuntu</i>	86
1 <i>Ik ben ziek – wij zijn ziek</i>	86
2 <i>Zorg voor de dementerende mens</i>	89
3 <i>Westerse culturele onmacht</i>	91
4 <i>Medisch oordelen en handelen oog in oog met leven en dood vanuit ubuntu-visie</i>	94
5 <i>Adem: Poëtisch protest tegen verdonkermaning van de animistische gemeenschap</i>	100
6 <i>Okra als onverwoestbare kern van de ziel</i>	103
<i>Concluderend – ook over het lachen</i>	105
HOOFDSTUK V Wetgeving en rechtspraak geïnspireerd door <i>ubuntu</i>	107
A De wet als stroming van recht	107
1 <i>Inleiding</i>	107
2 <i>Waarheids- en Verzoeningscommissie</i>	108
3 <i>Misdadiger en slachtoffer als abstracte begrippen</i>	112
B De wet als breekijzer	116
1 <i>Inleiding</i>	116
2 <i>De oorspronkelijke Grondwet en politieke organisatie van de Kikuyu versus Engelse beschavingsarrogantie en imperialistisch koloniale belangen</i>	117
2.1 <i>Invloed van het evolutionaire beschavingsconcept van Tylor</i>	118
2.2 <i>De oorspronkelijke democratie van de Kikuyu</i>	120
2.3 <i>Engelse politiek van repressie en legitimatie via abstracte wetgeving</i>	123
2.4 <i>Westerse wetgeving: abstract bekend, van de concrete basis vervreemd</i>	127
2.5 <i>Het schrift als “beslissend teken van beschaving”</i>	131
HOOFDSTUK VI <i>Ubuntu</i> als muzische communicatie	134
1 <i>Panta rhei: ‘dance of be-ing’</i>	134
2 <i>Dans en muziek en Civil Rights Movement</i>	135
3 <i>Sport – dans – muziek – herstel van harmonie</i>	137
4 <i>De schele blik van het westen</i>	138
5 <i>Zingen als gemeenschap stichtende bron</i>	140
6 <i>Miriam Makeba – zingende getuige: MamaAfrica</i>	142

DEEL II Mandela – Ubuntu en strijdbare verzoening	147
Inleiding: Ubuntu, inspiratiebron voor de verzoeningspolitiek van Nelson Mandela	149
HOOFDSTUK I Het Handvest van de Vrijheid	
Baken voor verzoening	153
1 <i>Nelson Mandela als Afrikaanse wetgever</i>	153
2 <i>Er bestaat geen koninklijke weg voor verzoening</i>	157
3 <i>Ubuntu als inspiratiebron voor Mandela's verzoeningsstrategie</i>	158
4 <i>Mandela: tweezijdig revolutionair</i>	160
5 <i>Freedom Charter als baken</i>	163
6 <i>Vrijheid als vrij zijn via vrij worden</i>	167
7 <i>Wetgevende arbeid als bevrijdende strategie: Mandela's politieke pleidooi tijdens het Rivonia-proces</i>	170
HOOFDSTUK II Verzoening – spreken – ubuntu	173
1 <i>Houvast voor onderhandelingen</i>	173
2 <i>Politieke doorwerking van internationale boycot</i>	174
3 <i>De brandende kwestie van geweld en de SACP</i>	176
4 <i>Burgerinitiatieven vanuit de civil society</i>	178
5 <i>Geweld – ageren en reageren</i>	179
6 <i>Hard tegen hard en tijd voor kentering</i>	181
HOOFDSTUK III Verzoening – spreken met wapens achter de hand	184
1 <i>Een commissie van hogere functionarissen</i>	184
2 <i>Het geluk van de gevangenschap van Mandela</i>	185
3 <i>Wat is vrijheid?</i>	187
4 <i>Moeizame onderhandelingen</i>	192
HOOFDSTUK IV Het Trojaanse paard van groepsrechten	196
1 <i>Een nieuwe fase in het overleg tussen Mandela, het ANC en de regering</i>	196
2 <i>Een nieuwe fase in de onderhandelingen</i>	197
3 <i>Bondsstaat of statenbond?</i>	199
4 <i>Het Trojaanse paard van groepsrechten</i>	202

HOOFDSTUK V In vrijheid gaan	207
1 <i>Wisseling van de wacht</i>	207
2 <i>Een momentum in de geschiedenis van Zuid-Afrika</i>	209
3 <i>In vrijheid gaan</i>	211
4 <i>Bevrijding als bevrijding van geschiedenis</i>	212
HOOFDSTUK VI Oliver Tambo: vriend en evenknie	216
1 <i>Mandela & Tambo</i>	216
2 <i>Het J'accuse van Tambo</i>	217
3 <i>Wie zijn de racisten?</i>	220
4 <i>Revolutionaire taal en nationalistische doelstellingen</i>	222
5 <i>Het United Democratic Front</i>	224
6 <i>Harare 1989</i>	227
7 <i>Overdracht van de leidersrol</i>	230
HOOFDSTUK VII Verzoeningsstrategie – van persoon naar organisatie: Lusaka, Buthelezi, Joe Slovo	234
1 <i>Lusaka</i>	234
2 <i>Buthelezi</i>	235
3 <i>Joe Slovo</i>	245
HOOFDSTUK VIII Staatsman - bevochten en toegespeeld	247
1 <i>Woedende dagen</i>	248
2 <i>De persoonlijke tragiek van een verloren huwelijk</i>	249
3 <i>Als een staatshoofd ontvangen</i>	256
4 <i>Nobelprijs voor de vrede</i>	258
HOOFDSTUK IX Het Freedom Charter krijgt vlees en bloed	262
1 <i>Staatsrecht als toegang tot vrijheid</i>	264
2 <i>Beslissende weken, dagen en uren</i>	268
3 <i>Terugkeer van het theater voor de wereld</i>	271
4 <i>In het hol van de 'leeuw'</i>	275
5 <i>Het paradoxale effect van de Afrikaner Weerstandsbeweging</i>	277
6 <i>"I will go down on my knees"</i>	278
7 <i>27 april 1994</i>	282
Bibliografie	284
Personenregister	289
Over de auteur	293

Woord vooraf

Met *Ubuntu en Nelson Mandela – Afrikaanse filosofie van verzoening* wil ik een bijdrage leveren tot een beter begrip van de motieven die Mandela kracht en inspiratie gaven tot zijn verzoeningspolitiek die Zuid-Afrika behoedde voor een bloedige burgeroorlog.

In deze opzet wordt in het eerste deel aandacht geschonken aan *ubuntu* als filosofische visie, een geneeskrachtig 'kruid' van Afrikaanse bodem. Dat doe ik via enkele thema's die onderling samenhang hebben. In het tweede deel laat ik Mandela via zijn eigen reflectie op zijn politieke en maatschappelijke engagement aan het woord. *Ubuntu* beïnvloedde zijn ideeën en strategieën als een onderstroom. De autobiografie *De lange weg naar de vrijheid* is in dit deel een belangrijke bron. Dit persoonlijk afgestemde verslag geeft een cruciaal deel van de geschiedenis van Zuid-Afrika weer. Daarbij is Mandela, in de lijn van Afrikaanse tradities, een knap verteller.

De autobiografie is tegelijk inhoudelijk een blijk van waardering voor *ubuntu*. Deze geschiedenis wordt vanuit een tweeledige identiteit gebracht: vanuit het 'ik' van Mandela, onverbrekelijk met het 'wij' van het African National Congress (ANC) verbonden. Het kritisch afgestemde 'ik' gaat daarbij niet in het collectief verloren. *Ubuntu* in de vertekende zin van conformisme en kritiekloosheid is – zeker bij Mandela – niet aan de orde.

De inbreng van Mandela in de democratiseringsbeweging van Zuid-Afrika vond een hoogtepunt in zijn verzoeningspolitiek. Die getuigde vooral van een verzoenings*strategie*, een weldoordachte methode om racistisch vervormd staatsrecht tot het merg te willen veranderen. Staatsrecht dat gelijkwaardigheid en vrijheid van alle burgers verankert – dat was inzet van deze strijd. In die strategie van verandering speelde het *Freedom Charter* een centrale rol. Het was een houvast voor de diverse politieke stromingen die binnen en buiten het ANC voor een moderne democratische natiestaat Zuid-Afrika streden.

De weldoordachte behoedzaamheid van Mandela's verzoeningspolitiek kan nog steeds als inspirerend voorbeeld dienen om ingewikkelde politieke impasses te doorbreken. In een beslissende fase van de vrijheidstrijd toonde Mandela zich een *wetgever* en een Afrikaanse *sage*. Een wijsheidsleraar die vanaf het moment van zijn vrijlating ontsteld was over de losgeslagen jeugd in de townships. Hij zag in de sociale en culturele verwaarlozing van jongeren een bedreiging voor de toekomst van het land. Niet als 'de oude man' en 'de jeugd van tegenwoordig', maar als bezorgd staatsman. De schrikbarende jeugdwerkloosheid was (en is) bron voor frustratie en geweld. Daarbij onderkende Mandela de sociaal-psychische gevolgen die het bewust uiteenrijten van families onder de apartheidspolitiek had en nog steeds in Zuid-Afrika heeft. Zijn visie op de explosieve lading van frustraties van werkeloze of anderszins achtergestelde jongeren, afgesneden van toekomstperspectieven, heeft wereldwijd voor het huidige tijdsgewricht een navrante betekenis. De beangstigende terreurdaden van IS-aanhangers in Parijs op 13 november 2015 zijn hiervan niet los te zien.

De wetgevende kant van Mandela's verzoeningspolitiek onderstreept ik in het tweede deel van het voorliggende boek door een parallel met de visie van de Nederlandse rechtsfilosoof Willem Witteveen te trekken. In zijn postuum gepubliceerde werk *De wetgeving als kunstwerk* benadrukt hij het inventieve en sociaal ontvankelijke karakter van de wet die op de telkens veranderende maatschappelijke realiteit adequaat inspeelt.¹

Naast *De lange weg naar de vrijheid* is in voorliggend boek ook ander werk van Mandela geraadpleegd en zijn studies van een aantal historici en filosofen benut. De historische invalshoek is daarbij niet doorslaggevend, maar een filosofische, die van *ubuntu*-filosofie. Om die reden is de subjectieve kant van *De lange weg naar de vrijheid* geen bezwaar. In tegendeel. Juist de persoonlijke reflectie op gebeurtenissen en Mandela's *zelf* verwoorde hoop op een menswaardig Zuid-Afrika is de eerste focus. Het ontsluit iets van de bezieling en levenskracht van deze politieke leider. Levenskracht niet alleen voor het verder gaan op de lange weg naar de vrijheid in Zuid-Afrika, maar voor het gehele Afrikaanse continent en – onvermijdelijk in onze tijd van globalisering – voor onze hele planeet. Om die verscheurde wereld meer in harmonie te brengen.

Cultureel antropologisch onderzoek is van waarde voor een goed en genuanceerd begrip van verschillende historische vormgeving van *ubuntu*.

1 Willem Witteveen, *De wet als kunstwerk. Een andere filosofie van het recht. Hoe de filosofen onze wetgevers de maat nemen*, Uitgeverij Boom, Amsterdam 2014.

Daarin komt ook de ambivalentie van deze historische manifestaties naar voren: enerzijds kan *ubuntu* bevrijdend, anderzijds opsluitend werken. Helderheid over deze ambivalentie is noodzakelijk, zeker ook om de roze bril van romantisering te vermijden. Het gaat mij echter in dit boek om de *creatieve vorm* die Nelson Mandela aan *ubuntu* gaf, om het opnemen en transformeren van de positieve potenties die *ubuntu* heeft. Daarmee is niet gezegd dat er in *ubuntu* geen negatieve kanten aanwezig zijn. Die zal ik incidenteel aangeven, maar met het oog op de gekozen thematiek hier niet nader uitwerken.

Het boek loopt tot en met de eerste democratische verkiezingen in Zuid-Afrika op 27 april 1994. Daarna begint een nieuwe episode, die van de concretisering van Zuid-Afrika als rechtsstaat. Daar zaten en zitten tal van haken en ogen aan, die specifieke aandacht behoeven. Zo noem en kenschets ik de bijzondere betekenis van de Waarheids- en Verzoeningscommissie onder voorzitterschap van aartsbisschop Desmond Tutu, maar deze is te belangrijk en complex om in kort bestek inhoudelijk te bespreken.²

De betekenis van Mandela's verzoeningspolitiek geldt niet alleen Zuid-Afrika of het Afrikaanse continent. In het tweede decennium van de 21^e eeuw zien wij in allerlei regio's van onze steeds 'kleiner' wordende planeet een toename van politieke spanningen. De sfeer van Koude Oorlog lijkt in nieuwe gedaante terug te keren, waarbij de internationale spanningen vanwege de Russische ondersteuning van separatisten in Oekraïne en de aanspraken van China op de (bodemschatten van de) Chinese Zuidzee opvallen. Maar zeker ook de toenemende onrust en destabilisering van het Midden-Oosten maken onze wereld tot een ontlambaar geheel. Een even dramatische als overweldigende vluchtelingenstroom dwars door Europa brengt deze problematiek heel dicht bij huis. Aanslagen van terroristen zetten democratieën met hun vrijheden en open karakter onder zware druk. Verzoeningsgezindheid en verzoeningsstrategie zijn meer dan ooit een groot goed. Mandela's voorbeeld kan hopelijk politieke en andere leiders aanspreken, zelfbeheersing te bewaren, te denken vanuit een verbindend *wij* en in te zetten op een onontkoombare dialoog en waar het noodzakelijk is, tot een *gezamenlijke* strijd tegen terrorisme.

De betekenis van *ubuntu* voor westerse politieke doelstellingen met betrekking tot het Afrikaanse continent komt de laatste jaren op internatio-

2 Zorgvuldige analyse van de Waarheids- en Verzoeningscommissie in relatie tot *ubuntu* hoop ik in een afzonderlijk boek te geven.

naal niveau in beeld. Zo erkent de VN voor de ontwikkelingsagenda van na 2015 *ubuntu* als onmisbare bron voor kennis, inzicht en effectieve strategie.³ Ik hoop dat deze erkenning een begin is van een voortschrijdend inzicht, in Afrikaanse culturele contexten. Duurzame groei en ontwikkeling hebben geëigende inspiratie, weerbaarheid en ondernemingszin nodig. Het politieke levensverhaal van Nelson Mandela – zo verweven met *ubuntu* – kan het inzicht hierin verscherpen.

Wil ik op deze plaats tot slot prof. Heinz Kimmerle⁴ en prof. Mogobe Ramose hartelijk bedanken voor hun waardevolle suggesties en mijn vrouw Marion voor haar zorgvuldige lezing van het manuscript.

Alkmaar, januari 2016

- 3 Zie Dorine Eva van Norren, *The nexus between Ubuntu and Global Public Goods: its relevance for the post 2015 development Agenda*; in 'Development Studies Research', 2014, Vol 1, No 1, p255-266. Via internet te downloaden.
- 4 Naast belangstelling voor Afrikaanse maskers was de kennismaking met het boek *Manzungumzo* – Swahili voor het 'zoemen van meningen' - van Heinz Kimmerle aanleiding om mij in Afrikaanse filosofie te verdiepen. De gerichte aanmoediging van deze 'filosoof-in-beweging' om verder op het pad van Afrikaanse filosofie te gaan, geeft reden deze studie als 'in de school van Heinz Kimmerle' te typeren. Volledige titel van genoemd boek: *Mazungumzo. Dialogen tussen Afrikaanse en Westerse filosofieën*, Boom, Amsterdam 1995.

De wereld stond stil, maar zag die wereld Mandela's voornaamste inspiratiebron?

Bij het overlijden van Nelson Mandela op 5 december 2013 stond de wereld stil. De media deden hun best elkaar te overtroeven in lovende woorden over deze politieke leider die zijn land voor een rampzalige burgeroorlog had behoed. Ook in Nederland kreeg de beeldvorming van Mandela bij menigeen vertrouwde trekken: het werd 'onze Mandela'. Dit toe-eigenen is in een wereld vol geweld begrijpelijk. Mandela als teken van hoop. Een politiek leider die ondanks de diepe vernederingen van zijn persoon, van zijn familie en zijn 'familiaal' begrepen Zuid-Afrika, zich niet door woede liet leiden, maar een doordachte en beheerste verzoeningsstrategie bepleitte. Zo'n man doet je hart goed. Strijd voor rechtvaardigheid leek na twee wereldoorlogen en een geschiedenis van imperialisme en onderdrukking toch nog mogelijk. Er waren typerende uitspraken zoals 'een moreel kompas voor de wereld', maar het geheugen – zeker het politieke – is selectief en kortstondig, het vergeet hier de jarenlange westerse veroordelingen van het ANC. Die werden vooral ingegeven vanwege communistische sympathieën van deze nationale bevrijdingsbeweging. Het Zuid-Afrikaanse apartheidsregime liet niets na om de wereldwijde angst voor een oprukkend communisme via haar propaganda-apparaat aan te wakkeren en zodoende "legitimiteit" te verschaffen voor een harde, discriminerende politiek. Pas na de Koude Oorlog is de samenwerking met communisten als bezwaar voor Mandela's leiderschap bij de meeste westerse regeringen op de achtergrond geraakt.¹

Mandela nam afstand van de communistische ideologie – als systeem – maar de morele inspiratie ervan behield zijn volle sympathie. De South African Communist Party (SACP) was de eerste organisatie waar de jonge

1 Ook in Nederland speelde deze wijziging in het internationale politieke klimaat een belangrijke rol voor een brede acceptatie van Mandela en de vrijheidstrijd van het ANC. Voor een overzicht van de anti-apartheidsbeweging in Nederland, zie Roeland Muskens, *Aan de goede kant – Biografie van de Nederlandse anti-apartheidsbeweging 1960-1990*, Uitgeverij Aspekt, Soesterberg 2014.

Mandela blanken ontmoette die niet discrimineerden op basis van huidskleur: men was er “kleurenblind”. In de sfeer van vernederend racisme was dit voor hem en andere strijdbare Afrikanen een ware verademing.

Uit heel wat geëtaleerde bewondering in het westen voor deze Afrikaanse leider sprak de drang om te delen in diens heldenstatus. Ook uitspraken in de trant van ‘een Godswonder dat onze beschaving zo’n man heeft voortgebracht’, geven te denken. Zulke hartenkreten waren zonder twijfel goed bedoeld. Het danig aangetaste vertrouwen in de westerse (politieke) cultuur had een aanmoediging nodig. Maar is hier niet tegelijk sprake van een misverstand,- ‘Mandela, telg van onze cultuur’?

Pakkende uitspraken van Mandela werden in de periode van internationale rouw vanwege zijn heengaan in december 2013 een week lang in nabeschouwingen over diens leven als rode draad opgenomen. Opmerkelijk hierbij: vaak werd voor zijn naam *ik* gedacht en niet *wij*. Mandela was echter een staatsman en een advocaat van het *wij*. Daarom kunnen we hem beter een inspirerend persoon dan een geniaal individu noemen. De westerse neiging om indrukwekkende leiders als autonome genieën de lucht in te steken, past ten ene male niet in Afrikaanse sociale en culturele verhoudingen. Die zijn veel meer van het besef van een *wij* doordrongen. De relatie persoon-gemeenschap wordt dynamisch beleefd en is op wederzijdse bevestiging afgestemd. De persoon staat zo niet tegenover, maar te midden van de gemeenschap en wordt als zodanig gewaardeerd.

In traditionele Afrikaanse culturen ten zuiden van de Sahara werd de gemeenschap bovendien over de grens van leven en dood heen ervaren, anders dan in het westen gebruikelijk is. Die zienswijze werkt in de huidige mix van culturele invloeden in veel Afrikaanse landen door. De samenleving werd en wordt in veel gevallen nog steeds beleefd als een bezielde geheel van de levenden, de levende doden en de nog niet geboren. Zo is de samenleving een *drievoudig wij*. Deze beleving en het besef daarvan zijn als een onderstroom in Afrikaanse maatschappelijke verhoudingen aanwezig, vaak sterker dan de westerse waarneming toelaat.² Soms wordt die onderstroom bij bepaalde ritën zichtbaar en lijken deze voor het westerse oog in hun isolement vreemd, exotisch. Maar dit isoleren in de waarneming komt door de vooringenomen westerse bril. Ritën zijn als stroomversnellingen in een dynamisch geheel van de werkelijkheid.

2 Wole Soyinka, Nigeriaans nobelprijswinnaar van de literatuur (1986), deelt deze visie. Zie het interview dat Wim Kayzer met deze schrijver (serie *Van de schoonheid en de troost*) had, VPRO 2000/2007.

DEEL I
UBUNTU

Hoofdstuk I Ubu – ntu

1 Terreinverkenning

Het woord *ubuntu* is een samenstelling van *ubu* en *ntu*. Deze woorden interacteren. ‘Zijn’ en ‘bezieling van het zijn’. Mogobe Ramose karakteriseert in *African Philosophy through Ubuntu*: “*Ubuntu* is eigenlijk twee woorden ineen.” Eenzelfde gedachte wordt in de Sotho-taal met *botho* en in de Shona-taal met *hunhu* uitgedrukt.¹

Ubu verwijst naar het “zijn als geheel” dat voor ontvouwing naar bijzondere manifestaties op de mens aangewezen is, de bezielde en bezielende mens: *umu – ntu* (umuntu). De mens is zo een verantwoordelijk wezen. In zijn gedrag – handelen en spreken – geeft hij ordenend antwoord op de potenties van het ‘zijn’ en brengt ze differentiërend tot aanzijn. *Ntu* staat voor de bezielende kracht, die de werkelijkheid in beweging brengt, die daar een spirituele dynamiek aan verleent. Maar *ntu* is ook de bezieling die al in de werkelijkheid aanwezig is.

Er is een veelvuldige wisselwerking vanwege *ntu* tussen de mens, zijn gemeenschap, de natuur en geschiedenis en – uiteindelijk – een kosmische werkelijkheid. Die wisselwerking vraagt van de mens een actieve verantwoordelijkheidszin voor zijn gemeenschap en voor zichzelf. Als basishouding is dit zowel specifiek (Afrikaans) sociaal als democratisch. Specifiek, want de natuur heeft hier ook stemrecht, recht om eigen ‘talenten’ tot ontplooiing te brengen. Verbondenheid van de mens met de natuur betekent vanuit *ubuntu* een vorm van ouderlijke binding, een relatie die de Keniaanse filosoof Henry Odera Oruka met *parental earth ethics* uitdrukt.² Dit leidt tegelijk tot een bijzondere vorm van ecologisch

1 Mogobe B. Ramose, *African Philosophy through Ubuntu*, Mond Press, Harare 1999, p50.

2 Zie Henry Odera Oruka & Calestous Juna, *Ecophilosophy and parental earth Ethics*, in: Oruka (ed.) ‘Philosophy, humanity and ecology. Philosophy of Nature and Environmental Ethics’, Acts Press, Nairobi 1994.

bewustzijn. Niet via meten en vergelijken, zoals in westerse modellen gebruikelijk is.

Om een voorbeeld te geven. Kwantificeerbare en verhandelbare uitstoot van CO₂ is een gecommercialiseerd *fragment* van ecologisch evenwicht. In een door *ubuntu* geïnspireerde ecologische visie gaat het om het besef dat kwaliteit van menselijk leven, nu en voor toekomstige generaties, een *overall* verantwoordelijkheid vergt voor evenwichtige betrekkingen tot de natuur. Vanuit die basishouding is het zaak een *samenhangend* pakket aan wettelijke maatregelen te treffen en een stevige collectieve attitude te ontwikkelen die duurzaamheid als basis neemt.

Om het proces van differentiatie van het *zijn* via de kracht van *ntu* in beeldspraak te verduidelijken, spreekt Ramose van een 'opgevouwen zijn' en een 'ontvouwen worden': "*Ubu-* als opgevouwen zijn is altijd afgestemd op ontvouwing, dat is, onophoudelijke voortdurende concrete manifestatie via bijzondere vormen en modaliteiten van het zijn."³ Het op elkaar aangewezen zijn geldt dan niet alleen voor mensen of groepen uit de samenleving, maar ook, zoals gezegd, voor de relatie tot de natuur. Mens worden via de medemens, de bekendste uitspraak waarmee *ubuntu* wordt verbonden – *umuntu ngumuntu ngabantu* – strekt zich dus veel verder uit dan in de westerse opvatting gebruikelijk is.⁴ Westerse filosofieën die de relatie tot de *ander* als oriëntatie kiezen voor het tot expressie komen van menselijke identiteit en waarachtigheid, of die nu christelijk, joods, islamitisch of humanistisch afgestemd zijn, zien in de eerste plaats een ontmoeting tussen de ene en andere mens (al dan niet naar het evenbeeld van een Schepper) als bron voor identiteit en waarachtigheid.⁵ Vanuit *ubuntu* komen die ene en andere, die elkaar ontmoeten, juist door een gezamenlijke participatie in een complex krachtenveld van het *samenleven* tot zich zelf. Er gebeurt een-en-ander in en *via het wij van een drievoudige gemeenschap van levenden, nog levende doden en nog niet geboren en in een vitale verbinding met de krachten van de natuur*. Er bestaat geen scherpe en

3 Mogobe Ramose, *African Philosophy*, p50.

4 Dit verschil kwam bijvoorbeeld afgetekend naar voren tijdens de eerste intercultureel filosofische conferentie in Nederland die op initiatief van Heinz Kimmerle aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam werd gehouden. De resultaten ervan zijn gebundeld in Heinz Kimmerle, *I, We and Body. First Joint Symposium of Philosophers from Africa and from the Netherlands at Rotterdam on March 10, 1989*, Verlag B.R. Grüner, Amsterdam 1989.

5 Zo bijvoorbeeld Martin Buber, *Ich und Du*, Verlag Jacob Hegner, Köln 1966 (1^e druk 1923); in het Nederlands: *Ik en jij*, Erven J. Bijleveld, Utrecht 1998.

DEEL II

MANDELA - UBUNTU EN
STRIJDBARE VERZOENING

Inleiding:

Ubuntu, inspiratiebron voor de verzoeningspolitiek van Nelson Mandela

Ubuntu als Afrikaanse filosofie wordt gevoed door *ubuntu* als levensstijl en levensbesef. Die stijl en dat besef zijn in de loop van eeuwen en eeuwen in Afrikaanse traditionele culturen gegroeid. Ze waren bron van kracht en ordening voor het vormgeven van Afrikaanse gemeenschappen op maatschappelijk, politiek, economisch, religieus en cultureel gebied.

Ubuntu als Afrikaanse filosofie is een consistente reflectie op de funderende elementen van deze vormgeving. Ubu, het 'zijn', dat als het ware vraagt om via de aansprekende krachten van 'ntu' ('bezieling') manifest te worden. Deze uitdaging ligt bij *umuntu*, de bezielde en bezielende mens (*umu-ntu*). De mens als persoon en deelgenoot van zijn gemeenschap is vanuit *ubuntu* in de eerste plaats de *sprekende mens*, *homo loquens*. Daaraan ontleent hij zijn waardigheid. Daarin vindt hij zijn identiteit. *Umuntu ngumuntu ngabantu* (in de taal van de Zulu) of *Motho ke motho ka batho* (in de taal van de Sotho) betekent mens worden in de erkenning van en door de medemens, in de erkenning van een gezamenlijke verbondenheid met een 'wij'. Zoals eerder benadrukt, betekent dit 'wij' veel meer dan in het westen normaliter wordt begrepen. Het 'wij' van *ubuntu* strekt zich uit van de levenden tot de nog levende doden en de nog niet geboren. Het drukt op die manier tegelijk een specifiek historisch besef uit, in de lijn van generaties te leven. Die historische verbondenheid, ook naar de toekomst toe, is zo een kerndeel van dit Afrikaanse 'wij'. Het 'stempelt' de identiteit van persoon en gemeenschap.

Wanneer Nelson Mandela in zijn visie, strategie en politiek van verzoening stap voor stap de muren van de apartheid probeert te slechten om via wetgeving tot een non-raciale politieke en maatschappelijke ordening te komen, speelt dit sterk historisch verbonden 'wij' een grote rol. Het zet hem ongetwijfeld aan om zich ook in de geschiedenis van de tegenstander te verdiepen. De Afrikaner boeren met hún geschiedenis van onderdrukking door de Engelsen en hún strijd om vrijheid,- dat onderwerp heeft Mandela in zijn kennis en empathie geïnternaliseerd. Het doet tijdens

de moeizame onderhandelingen met het blanke minderheidsregime met hun 'boerengeschiedenis' heel wat ijs smelten.

De keuze van Mandela om vooral via het spreken, onderhandelen en rechtvaardige wetgeving langs *parlementaire weg* een nieuwe staatsordening na te streven, is te zien als een waardige en waarachtige uitdrukkingvorm van de *sprekende mens*. 'Parler' betekent immers 'spreken', om via discussie, dialoog en debat, om via een nieuwe vorm van het *palaver*, mens en samenleving recht te doen! Traditionele Afrikaanse samenlevingen kenden vanuit de vitaliteit van *ubuntu* vormen van democratie. Daar is het *palaver*, een bijeenkomst om gezamenlijk te overleggen hoe op een verantwoorde en gezamenlijk gedragen wijze tot politieke en juridische beslissingen te komen, een mooi voorbeeld van. Democratie – palaver – de sprekende mens, het ligt in elkaars verlengde, gedragen door het besef van *Umuntu ngumuntu ngabantu*.

Mens en gemeenschap staan vanuit *ubuntu*-besef middenin de natuur. Die wordt niet als een te exploiteren 'ding' opgevat, maar als een werkelijkheid die tot in het merg van de mens en zijn gemeenschap zelf doordringt. Wanneer het 'zijn' (ubu) als complex samenstel van op elkaar inwerkende krachten wordt gezien waarin de sprekende en kennende mens tot 'over de oren' in ondergedompeld is, dan raakt de in het westen gebruikelijke scheiding *mens als subject* tegenover de *natuur als object* ver uit het zicht. De mens (umu) heeft het 'zijn' (ubu) vanuit zijn vormgevende kracht (ntu) tot een uiteen waaierende differentiatie te brengen: in maatschappelijke, politieke, economische, religieuze en culturele zin. De natuur – ecologisch gegeven – verdient dan als omgevende bedding van leven en samenleven respect: niet alleen gekend maar ook erkend te worden.

De wetgeving moet hier expliciet als facet naar voren gehaald worden. *Ubuntu*-filosofie is immers sterk op recht en rechtvaardigheid afgestemd, om de kwaliteit van *humanness*, dynamiek van medemenselijkheid, te behartigen! Daarin toont *ubuntu*-filosofie zich krachtig als een vorm van Afrikaanse filosofie. In het hele palet van diversiteit aan Afrikaanse filosofie keert telkens deze centrale gerichtheid op de ethiek terug. Ethiek die in de regel nauw met Afrikaanse esthetiek verbonden wordt. Schoonheid is in die optiek aan een goed menselijk karakter gelieerd. Zoals via de taal van de Yoruba (een etniciteit in West-Afrika) al eerder is benadrukt: *Ewa*, schoonheid, heeft een uiterlijke – *Ewa ode* – en een innerlijke kant – *Ewa inu*.

Het is bij Nelson Mandela dan ook beslist geen showelement om in zijn latere reflectie op zijn leven teksten van Shakespeare naar voren te bren-

Hoofdstuk I

Het Handvest van de Vrijheid

Baken voor verzoening

1 Nelson Mandela als Afrikaanse wetgever

Waar Mandela zichzelf als Afrikaans nationalist en democraat presenteert, is het goed zijn achtergronden van geschoold jurist en advocaat voor de rechtelozen op de voorgrond te plaatsen. Het Handvest van de Vrijheid (Freedom Charter) speelt een dominante rol in de periode dat Mandela zich ontpopt als verzoener van tegenstellingen in een verscheurd Zuid-Afrika. Tijdens de jaren negentig is dit Charter een basispatroon voor democratische wetgeving. Wetgeving die in het vuur van een heftige strijd het beslag van concrete staatsrechtelijke afspraken verkreeg. Wetgeving als spannend en beladen proces waarvoor strijd geleverd moest worden. Wetgeving ook als vormgeving van een *wij* dat etnische grenzen doorbreekt en mensen met een grote diversiteit aan culturele achtergrond kan verenigen. Het *wij* vanuit *ubuntu* in nieuwe staatsrechtelijke ordening.

Het Handvest bleek voor het African National Congress samenbindende kracht te hebben. Die was nodig om een diversiteit aan facties en aspiraties bijeen te houden. Die bindingskracht ontstond door een persoonlijke en bezielde ‘vertaling’ naar handzame wettelijke en politieke termen. Handzaam voor instituties en procedures, voor goede verstandhouding en bovenpartijdig gezag.

De Nederlandse rechtsfilosoof Willem Witteveen typeert in zijn postuum uitgegeven *De wet als kunstwerk* wetgeving als een collectieve creatie die sociaal ethisch geïnspireerd is. Die creatie vergt een proces van velerlei debat en discussie. De betrokkenheid van een keur aan bevolkingsgroepen is daarbij voor het draagvlak van de *wet* onmisbare voorwaarde. In deze benaderingswijze van de wet zijn opmerkelijke overeenkomsten met de rol van Nelson Mandela als wetgever – vanuit *ubuntu* – te vinden. In voorliggende tekst, waarin het Handvest van de Vrijheid een rode draad door het verhaal vormt, zal ik om die reden vergelijkingen met de studie van Witteveen trekken. Onvermijdelijk komen daarbij ook verschillen

naar voren. Het democratische proces in Zuid-Afrika vanaf de jaren van toenemend collectief verzet had naast universele ook typisch Afrikaanse kenmerken. De grootscheepse wetgeving die daarbij werd nagestreefd kan door vergelijking met westerse wetgevende doorbraken scherper oplichten, zowel in universele spankracht als in eigen karakter.

Het African National Congress kwam in 1912 niet uit de lucht vallen, maar was een vrucht van bewustwording dat emancipatierechten onvervreemdbare mensenrechten waren. Er groeide in het land in de decennia daarna een toenemend besef van de eigen Afrikaanse positie. Het toenemende besef dat koloniale verhoudingen uiterst vernederend en willekeurig werkten, was daar de andere kant van. Dat riep verzet op, eerst vreedzaam en vanaf de jaren zestig ook gewapend. Het was een antwoord van de sprekende mens (*homo loquens*) tegen de toenemende onderdrukking van regeringszijde. Uitsluitende wetgeving, die van de apartheid, was de repressieve reactie op de toenemende mondigheid van niet blanke bevolkingsgroepen. Die wetgeving is te zien als een voortzetting van de verdeel- en heerspolitiek van het westerse kolonialisme. Bevolkingsgroepen werden onderling tegen elkaar uitgespeeld.

Wetgeving, zoals Witteveen die in de beste westerse tradities ziet, is een methode om de samenleving min of meer harmonieus, in zeker evenwicht van belangen en macht, bijeen te houden. Het betreft een vorm van inclusief denken, oordelen en handelen. De Zuid-Afrikaanse apartheidswetgeving betekende het tegenovergestelde. Exclusief denken met daaruit voortvloeiend oordelen en handelen was het dwingende parool. Daarbij vormde een nieuwe variant van de rassenideologie, die in de jaren dertig en veertig in Europa zoveel geweld en discriminatie had opgeroepen, de leidraad. Zo gezien kwam de wetgeving in Zuid-Afrika vanaf de jaren veertig in een duister vaarwater terecht. Ongelijkheid in burgerrechten werd uitgangspunt. Net zoals het fascisme en nationaal socialisme in het Europa van de jaren dertig en veertig, betekende de apartheidswetgeving in Zuid-Afrika een historische terugval, een even brute als naargeestige regressie in de geschiedenis. De vrijheidsstrijd van het ANC en andere politieke en maatschappelijke organisaties kan tegen die duistere achtergrond als strijd voor waarachtige en humane wetgeving gezien worden. Dat is het gekozen perspectief voor het voorliggend deel van *Ubuntu en Nelson Mandela – Afrikaanse filosofie van verzoening*.

Daarbij wordt een vitaal verband getoond tussen de politieke en maatschappelijke visie en acties van Nelson Mandela met Afrikaanse opvattingen van *ubuntu*. We beperken ons daarbij tot een aantal hoofdlijnen.